

1. Селиванова Е.А. Когнитивная ономаσιология (монография). – К.: Изд-во украинского фитоциологического центра, 2000. – 248 с. 2. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 245 с. 3. Штерн И.Б. *Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник*. – К.: АртЕк, 1998. – 335 с. 4. Руднев В.П. *Словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты*. – М.: Аграф, 1997. – 384 с. 5. Новиков Л.А. *Семантика русского языка*. – М.: Высшая школа, 1982. – 271 с. 6. Борщев В.Б., Кнорина Л.В. *Типы реалий и их языковое восприятие // Вопросы кибернетики: Язык логики и логика языка*. – М., 1990. – С. 106–134. 7. Жаботинская С.А. *Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования // Лінгвістичні студії*. – Черкаси. – 1997. – Вип. 2. – С. 3–11. 8. Карасик В.И. *Субкатегориальный кластер темпоральности (к характеристике языковых концептов) // Концепты: Науч. тр. Центроконцепта*. – Архангельск: Изд-во Поморск. гос. ун-та, 1997. – С. 154–171. 9. Пшеничная Л.С. *Тезаурус в документальной ИПС*. – К.: Наукова думка, 1997. – 121 с. 10. Скопюк Т.Г. *Взаємозв'язок між семантичними та дискурсивними властивостями терміна в структурах наукового тексту // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. тр.* – К.: КНЕУ, 2001. – С. 210–215. 11. Горелов И.Н. *Разговор с компьютером: Психолінгвістический аспект проблемы*. – М.: Наука, 1987. – 256 с. 12. *Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / Под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой, И.А. Секериной*. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 480 с. 13. Буч Г. *Объектно-ориентированный анализ и проектирование с примерами приложений на С++ / Пер. с англ. под ред. И.Романовского и Ф.Андреева*. – <<http://whiteunicon.dax.ru>>. 14. Кнорина Л.В. *Металексика: попытка выделения // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы: Тезисы междунар. конф.* – М.: МГУ, 1995. – Т. 1. – <<http://lidiaknорina.narod.ru>>. 15. *Всемирная энциклопедия: Философия / Гл. ред. А.А.Грицанов*. – М.: АСТ; Минск: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.

УДК 811.161.2(09)

Оксана Зелінська

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ДІЄСЛОВО УЧИТИСЯ В СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII ст.

© Зелінська О., 2004

У статті проаналізовано семантичну структуру дієслова *учитися* та похідних. Робота виконана на матеріалі писемних пам'яток XVI–XVIII ст. Встановлено, що в понятійному полі “вчитися” дуже широко представлено словотвірне гніздо кореня праслов'янського походження **uk*, головною лексичною одиницею в якому є дієслово *учитися*. Ця лексема характеризується широким семантичним діапазоном, що дає змогу передавати різноманітні педагогічні поняття.

In the article the semantic structure of the verb *учитися* (*to study*). The work is based on the literature monuments of the Ukrainian language of 16–18th cc. It is distinguished that in the definition “вчитися” the word-forming stem of foreslavonic origin **uk* is widely presented, the main lexical unit of which is the verb *учитися*. This lexical unit is characterized by gives us possibility to transfer different pedagogical terms.

Витоки термінології сучасних наук сягають у глибину століть. Актуальним досі залишається вивчення історії формування тієї чи іншої терміносистеми. У вітчизняному мовознавстві з'явилося багато праць, у яких на діяхронному зрізі описано термінологію різних наукових галузей. Результати студій представлені у вигляді дисертаційних досліджень, статей, монографій (див. праці Г. Дидик-Меуш, Л. Полюги, І. Сабодоша та ін. [2–4]).

Предметом нашого дослідження стала педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст. Основою педагогічної діяльності є свідоме здійснення навчально-виховного процесу, в ході якого формується людська особистість. За своєю суттю навчання має двосторонній характер і передбачає діяльність учителя “викладання” і діяльність учня “учіння”. Отже, поняття “передавати знання, навчати, виховувати”, “здобувати знання” є базовими у педагогічній практиці. У цій статті ми проаналізуємо семантичні особливості дієслова *учити* та похідних у педагогічній лексиці XVI–XVIII ст.

Базовою лексемою в аналізованій тематичній групі є дієслово *учити* ← **učiti* “спонукати до набуття якихось знань”, “передавати якісь знання” (ЕСРМ, 456; Фасмер, IV, 179). Динаміку розвитку семантики цього слова, починаючи із часу фіксації у писемних пам'ятках, досліджував О.Д. Васильєв. Насамперед він відзначає, що дієслово *учити* характеризує яскраво виражена синкретичність в багатьох європейських мовах, і його використовують для називання процесів передавання знань різного змісту. Аналізуючи особливості

подання цієї лексики у словнику І.І. Срезневського. О.Д. Васильєв переконливо доводить, що і в давньоруських пам'ятках слово *учити* вжито на позначення дій, пов'язаних із трансляцією усіяких знань: від сакральних до побутових, і серед них – знань освітнього змісту. Він слушно зауважує, що у свідомості тогочасних носіїв мови знання освітнього спрямування не розмежовували на більш чи менш сакральні. Після запровадження християнства вивчення кирилиці, тобто оволодіння грамотою, одночасно поєднували із набуттям християнських цінностей. Надалі регулярно сполучують дієслово *учити* зі словами *азбука, грамота*, що, не втрачаючи співвіднесеності з конфесійною сферою, посилює його світський акцент [1, с. 140–142].

Отже, витoki педагогічної лексики як окремої галузі словникового фонду сягають часів зародження церковної освіти після прийняття християнства. На основі загальнономовної семантики, пов'язаної із передаванням знань будь-якого змісту, виникає спеціальне значення слова *учити*, яке називає процес трансляції знань освітнього характеру (які містять і знання релігійні). Семантичні особливості цієї лексики зумовили її фундаментальне місце у системі педагогічної лексики.

Аналізований матеріал показує, що як спеціальна лексема дієслово *учити* виступало у таких функціях:

1) слугувало узагальненою назвою діяльності учителя – особи, для якої участь у процесі передачі знань стає професійною. Найвиразніше засвідчує це статут братської школи: *дидаскал, взявши порученное ему дѣтище, имеет его учити с промыслом доброй науки; учити дидаскал и любити имеет дѣти вси заровно; яковым способом будут сына его учити* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 38); *Вишакжъ если дидаскала прагнете мати и школу фундовати... треба помыслити о нагородѣ дидаскалови... якожь и жаденъ не есть, ктобы дармо учити мѣтъ* (*Лист. Алекс. патр.*, 201).

Крім статутів братських шкіл, слово *учити* функціонує в багатьох інших пам'ятках, фрагменти яких представлено у картотечі Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.: *А то дла того дѣлку добромъ башъ, абы вставичне в той избе мешкаючи дѣти вдачне учил* (1577, *АС*, 3, 78); *учит во (л)вовѣ писму греческому и словенскому дѣти всякого стану* (1587, Львів, *ЛСБ*, 83); *И граматикую грецкую из словенским писмом не Арсеній ли во Львове... учил в школѣ двѣ лѣтъ* (1605, Львів, *Перест.*, 43). Отже, педагогічне значення лексики *учити* увиразнюється контекстом, де вона вступає у синтаксичні зв'язки з лексемами *дѣти, школа*: *учил в школѣ, учит дѣти*;

2) дієслово *учити* називало конкретні дії, виконувані учителем, у результаті яких повинні бути сформовані певні навички у дітей чи засвоєні знання з якогось предмета. У такому розумінні дієслово *учити* сполучали з іменниками у родовому відмінку: *По обѣде их учити мають пасхалии, лунного теченія и личбы, и рахованія или мусик, церковного пѣнія; В недѣлю и в праздник господскія... и учити их волѣ Божой* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 40); *И офѣровавалъ дѣте гре(ц)кого и лати(н)ского языка учити* (Львів., 1604, *ЛСБ*, 1, 1124, 8 зв. // *Карт. СУМ XVI–XVII*); *Иж розних діалектов в нашей школѣ учити будутъ* (1624, Луцьк, *Прав. школы*, 43); *Граматики учать...* (1624, Луцьк, *Прав. школы*, 44); *а третій бы дети шляхецки ... поруску и по латини, грамматики и поетыки учил* (1636, Луцьк, *АЮЗР*, *IV*, 716).

Рідше дієслово *учити* сполучали з іменниками в іншій відмінковій формі: *учити... по обѣдѣ Евангелію и Апостолу, учити о святѣ и празнику* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 39); *при том же и церковному чину учать, спѣваню, читаню* (1624, Луцьк, *Поряд. шк.*, 44); У цьому ж лексико-семантичному варіанті дієслово *учити* поєднувалось із словом *наука*: *Дидаскал ... имеет его учити науки* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 38). Дієслово *учити* та його похідні і в досліджуваний період продовжують уживати у сполученні з іменником *грамота*: *о виборѣ ... дѣтей, и о(т)дачи понятѣйшихъ ко изобучению грамоти в школы* (*ДЦГ*, 79); *Вѣдомость сколько въ ... писменной грамоти козачихъ дѣтей обучается* (*Там же*, 128); *кой по изучению грамоти не способны покажутся* (*Там же*, 76);

3) специфічним у семантичній структурі цієї лексики було значення “віддати, послати вчитися”, яке реалізувалося у сполученні з дієсловом *дати* та іменником чи займенником у родовому відмінку: *побравши оныхъ дѣтокъ далъ ихъ учити* (1608, Вільно, *Гарм.*, 197 // *СУМ XVI–XVII*, 7, 187); *свѣщенни(к) сихо(в)скимъ сна своего да(л) учити писати абы имѣлъ скоропи(с)* (1596, Львів, *ЛСБ*, 3, 121, 4 зв. // *Карт. СУМ XVI–XVII*);

4) дієслово *учити* функціонувало у значенні “вивчати”, називаючи дію, виконувану учнем і спрямовану на засвоєння певного об'єму знань: *чтобы души спасли и по вас благочестии задержали и христианство своей вѣры не стратили: в первых, ключ, или грецкую или словенскую грамматику, да учат, по граматицѣ же во мѣсто лживой диалектики (з бѣлого черное, а з черного бѣлое перетворяти учащее) тогда да учат богомолбного и праведнославного Часословца, во мѣсто хитрорѣчныхъ силогизм и велерѣчивое риторики тогда учат богоугодно-молбный Псалтырь, вмѣсто философии... учат... смиренномудрый Охтаик* (*Виш. Зач.*, 176);

5) дієслово *учити* позначало не тільки дію, яку виконувала особа: за допомогою цієї лексики розкривається зміст предметів, що викладалися у тогочасних школах: *грамматика, учитъ словъ и мовы; риторика, учитъ словъ и вымовы; діалектика, учитъ розумного в речахъ познаван(н)а, арифметика, учитъ личбы; мѣзика, учитъ співа(н)а геометрія, учитъ землѣ розмѣре(н)а; астрономія, учитъ бѣгъвъ нѣ(с)ныхъ; ѳеологія, учитъ возськихъ речій* (1622, Київ, *Евх.*, с. *сѣщ-сѣз*); або зміст певної наукової галузі:

граматика есть известное искусство благоу глати и писати оучающее; орфография оучит право писати; сунтагис оучитъ словеса сложнѣ сочиняти (1619, Ев'е. См. Грам., с.ѵ).

Отже, наведений матеріал показує, що у педагогічній лексикосфері головною функцією дієслова *учити* була номінація дій, які виконував учитель. Оскільки навчальний процес передбачає взаємодію учителя й учнів, ця сама лексема з афіксом *-ся* в пре- і постпозиції позначала дії, суб'єктом яких є учень.

У такому значенні слово *учитися* побутувало в кількох лексико-семантичних варіантах: 1) як узагальнена назва процесу здобування знань: *Дѣткам оучитисѧ починаючимъ* (1619, Вільно, См. Грам., 3 зв.); *Который ся въ школахъ учил, але завше w(т) учителя был караний* (1665, Львів, *Галят., Небо*, 272); 2) як назва дій, спрямованих на засвоєння певної суми знань з якогось предмета чи якихось інших відомостей. Це значення реалізовували у сполуках з іменниками, вжитими переважно в родовому відмінку: *учитисѧ мають Псалтири или грамматики, и иным многим потребним наукам* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 38); *w хотящи(x) писма учитисѧ* (Зінов., *Вірші*, 181); *Цѣсор заказал абы жоден хр(с)тіанинъ не оучилсѧ свѣцкой философии и красномовства ани снов на наоужоу не давал* (XVI ст., УЕ №29519 // Карт. СУМ XVI–XVII); 3) як назва конкретної дії, в результаті якої повинні бути сформовані певні навички, уміння. Ця семема реалізувалась у сполученні з іншими дієсловами у формі інфінітива: *В школѣ мають бѣти дѣти раздѣлени на трое: едни, которые ся будутъ учити слов познавати и складати; други, котори ся будутъ учити читати и на память многих ся реченій учити; третіи ся будутъ учити, читаючи викладати, розсуждати разумѣти* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 39).

У подібних функціях у пам'ятках писемності досліджуваного періоду засвідчується префіксальний дериват дієслова *учити* – лексема *научати(ся)* та її видовий корелят *научити(ся)*. Ці слова наявні у спеціальних текстах – статутах братських шкіл: *Як который веде сили научатисѧ может; того мает всѣх научити* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 39); *Гды ж не на черть, а ни на рок, але аж поки ся научить... до школи приходити маеть* (1624, Луцьк, *Прав. школы*, 40). *Школи словенское наука починаеться: напервѣй научившисѧ складов литер, потом граматики учать* (1624, Луцьк, *Поряд. шк.*, 42). На позначення процесу навчання ця лексема трапляється й в інших пам'ятках: *Тѣю w о спѣден, малымъ кошто(м) совѣ навывайте, а велико сѧ розѣмѣ и росторопности з неи навчайте* (1596, Вільно, *Зиз., Грам.*, 4 зв.); *Хотачій читати наоучитисѧ и деть и оучить сѧ характиров литеры, где бѣдѣчи первшимъ постѣнаеть до школѣ грецких* (Вільно, 1627, *Дух. бес.*, 155 // Карт. СУМ XVI–XVII). Дієслово *научати(ся)* вживали і в переносному значенні: *Грам(м)атика писма всѣх навчае(т)...* *Не просто кни(ж)кѣ называйте тую гра(м)атикѣ, але наста(в)ницѣ добрѣ слов(н)скомѣ языкѣ. Навчае(т) добре писати и добре читати* (1596, Вільно, *Зиз. Грам.*, 4 зв.).

Дані картотеки Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. свідчать, що у пам'ятках цього періоду як спеціальна лексема функціонував похідний іменник – *наученіє*: *мы и(х) дамо на навѣчение – грече(с)кого и сербѣского и коли навѣча(т) а мы их засѣ пу(с)тимо до ва(с)* (Сучава, 1558, *ЛСБ*, 129, 21); *Пановѣ мецане лво(в)ские школы закладати для навѣченѧ дѣтемъ христіанскимъ вишелякого станѣ которые бы бѣдѣучитисѧ писма светлого грецѣкого и славенѣского* (*ЛСБ*, 1586, 129, 1, 69); *школѣ навѣченю(ю) чадо(м) свои(м)* (Городок, 1591, *ЛСБ*, 129, 1, 151); *Дом дѣтем к научению в славном градѣ Острозѣ* (*Передм. до остр. азб.*, 199). Педагогічне значення цієї лексеми увиразнює контекст зі словами *школа, дѣти, чада*.

Аналізовані лексеми засвідчено у лексикографічних працях досліджуваного періоду. Так, слово *навѣчаю* зафіксовано поряд з іншими синонімами у перекладній частині словника П. Беринди: *наставляю: провожѣ, навчаю* (71); *наказую: напоминаю, карѣ, навѣчаю, цвичѣ, учѣ* (69); *вѣразѣмляю: навѣчаю, наказую, мѣдры(м) чиню, карѣ* (21). У “Лексиконі словено-латинському” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського окремо зареєстровано лексему *навчаю*, яку перекладено лат. *Doceo. Instruo. Instituo. Erudio*, і окремо словосполучення *навчаю вѣры*: *Cothechizo. Elementa chistiana trado* (*ЛК*, 473); тут же зафіксовано лексему *навчаюся* (*ЛК*, 473). У “Лексиконі латинському” лат. *Exerceo* відповідають слова *обучаю, навчаю*; лат. *Exercitus, обученъ, наученъ* (*ЛК*, 187).

Менш поширеними були деривати з іншими префіксами. У словнику української мови XVI – першої половини XVII ст. зареєстровано дієслово *выучити* (збагатити когось знаннями) “навчити”. Цю семему ілюструє один приклад: *За чим за лѣтами оная грубость поганская и прирощенье влекущее на марность того свѣта так поразило, же потомкове оныхъ побожныхъ благочестивыхъ самодержцевѣ, княжатъ русскихъ, свѣта сего уведеные, а науками не выученые... раздѣлилися* (1605–1606, Львів, *Перест.*, 26). До реєстру внесено також слово *выучитисѧ* “навчитися”. Тут також подано іменники, дериваційною основою для яких є дієслово *выучити*: *выучене* “навчання” та *выученьеса* “вивчити” (6, 91).

Лексикографічні праці досліджуваного періоду подають словотвірне гніздо із префіксом *об-*: *обучаю, навчаю; обученъ, наученъ; обучаюся; обучающы(й); обученіє; обуче(н)ши(й); обучитель; обучите(л)ница; обученіє* (*ЛС*, 187–188). Лексемою *обѣчение* перекладено у словнику І.Максимовича лат. *Studium* (*ЛМ*, II, 1244).

У пам'ятках писемності трапляється дериват із префіксом *из-* *изучити*: *нынѣ же в латинском родѣ сопротивно творят: изучивши граматичку, рыторычку тогда уже ся дмут; даскалами и мудрыми зовут; проповѣдуют, учат а и сами в безумии к буйствѣ премудрости мира сѣдят* (1599–1600, *Виш. Кн.*, 125); *От которого учителя тое слово еси навик? От которого хитрца и мистра то еси изучил* (*Там же*, 10).

Етимологічно споріднено з дієсловом *научити* слово *навыкнути* ← *уѣкнѣти, ст.-сл. *выкнѣти*. Корінь *-ык-* походить з **uk*, перед яким розвинувся приставний *в* (Фасмер, III, 35; IV, 179; ЕСРМ, 254). І.І. Срезневський реєструє *навыкнути* у значенні “навчитися, вивчитися, вивчити”, а також іменник *навык* “звичка” (II, 272). У лексикографічній праці досліджуваного періоду зафіксовано слово *навыцаю*, розтлумачене лексемами *набѣаюся, бѣѣа, доведуюся, цвѣчѣа, при(з)вычѣю(с)* (ЛБ, 68). Тут же реєструється *навыкоша: набѣчишася, позна; навѣкше: познаше*.

За даними картотеки Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. слово *навыкнути* функціонувало у значеннях: 1) призвичаїтися; 2) набути знань. Ілюстративний матеріал, наведений у картотеці, документує функціонування цього слова стосовно набуття як релігійних, так і світських знань: *В том конечном обнищенном ученицы, послѣдуючи Христу, еще не могли тайнства вѣры навѣкнути и притчей Христовых зрозумѣти* (1598, Виш., Кн., 84); *И не маючи своих наукъ у науки рымские свое дѣти давати почали, которые за науками и вѣры навѣкли* (1605–1606, Львів, Перест., 26); *И наукъ в писмѣ ... словенском навѣкши* (1622, Київ, Сак. Вірші, 44). Синонімічні відношення між словами *навыкнути* та *изучити* й іншими дериватами кореня *-ук-* яскраво засвідчують такі цитати: *От которого учителя тое слово еси навѣк? От которого хитрца и мистра то еси изучил...* (1599, Виш., Кн., 19–20); *Обучатся те дѣти по мнѣнию моему, должны ниже слѣдующим порядкамъ: Первоначально имѣть учитьсѣ букваровъ, а потом ча(с)ловцов, а как распознаетъ литеры и слоги гораздѣ... будутъ до обѣдъ учитьсѣ читать, а по обѣдѣ навѣкать помалу писать... Дѣтямъ помалу изучити сколько мощно того численія* (ДДГ, 80).

Отже, у понятійному полі “вчити(ся)” дуже широко представлено словотворче гніздо кореня праслов’янського походження **uk*, головна лексична одиниця в якому – дієслово *учити(ся)*. Цю лексему характеризує широкий семантичний діапазон, що дає змогу передавати різноманітні педагогічні поняття. Дієслово *учити(ся)* слугувало для номінації поняття “здобувати освіту взагалі”, могло називати конкретні дії учителя і учня, метою яких було сформувати певні навички *учити читати, учити писати*, засвоїти знання з якогось шкільного предмета *учити музики*, називало конкретний дидактичний спосіб *учити напам’ять* тощо.

ЕСРМ – Цыганенко Г.П. *Этимологический словарь русского языка*. – К., 1989. – 511 с.; ЛБ – *Лексикон словенороський Памви Беринди / Підг. тексту і вступна стаття В.В. Німчука*. – К., 1961. – 272 с.; ЛК – *Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського // Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук*. – К., 1973. – С.421–540; ЛМ – *Максимович Іван. Лексикон латинсько-слов’янський (1718–1728). Фотопередрук Олексі Горбача*. – Рим, 1991. – Т. 1–2; ЛС – *Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук*. – К., 1973. – 541 с.; СУМ XVI–XVII – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства імені І.Крип’якевича*. – Львів, 1994–2003. – Вип. 1–10; Фасмер – *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева*. – М.: Прогресс, 1964–1973. – Т.1–4.

АЮЗР – *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*. – К., 1883. – Ч. 1, т. IV; К., 1869. – Ч. 3, т. IV; К., 1863. – Ч. 3, т. I; Виш. Зач. – *Сие писание зовется зачка мудраго латинника з глупым русином в диспуацию*. – 1608–1609 // Вишенский Иван. *Сочинения / Подг. текста и комент. И.Е.Еремина*. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 170–206; Виш. Кн. – *Книжка Иоанна мниха Вишенского от святыхъ Афонскихъ горы в напомяние всѣхъ православныхъ христиан, браствам и всѣмъ благочестивымъ в малой России в коронѣ Полской жителствующимъ // Вишенский Иван. Сочинения / Подг. текста и комент. И.Е. Еремина*. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 7–130; *Галят. Небо – Галятовський І. Нбо нове*. – Львів, 1665 // Іоанкій Галятовський. *Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П.Чепіга*. – К.: Наукова думка, 1985. – С.242–343; ДДГ – *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передм. та комент. В.Й.Горобець*. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.; Евх. – *ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ або вдячність. Ясне Превелєбнѣйшому... Кв(р) Петру Могилѣ.. одъ спидеовъ Гвіназіум*. – К., 1632. *Зберіг. в НБУ ім. В.І. Вернадського, шифр КИР – 27; Зиз. Грам.* – *Грамматика словенска. Съвершенна(г) искусства осми частей слова и иных ну(ж)дны(х). Новососта(в)лен(н)а Л.З.* – Вільна, 1596 // Лаврентій Зизаній. *Грамматика словенська / Підгот. факсим. вид. В.В. Німчука*. – К.: Наукова думка, 1980; *Зінов. Вірші – Зіновійв К. Вірші // Кл. Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. І.П.Чепіга*. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 31–211; *Карт. СУМ XVI–XVII – Картотека словника української мови XVI – першої половини XVII ст.* – Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України у Львові; *Лист Алекс. патр.* – *Лист Александрійського патріарха до Львівських братчиків у справі про дидакалу // Голубев С. История Киевской Духовной Академии*. – Т. I. *Период до-Могиланский*. – К., 1886. – Приложения. – С. 200–201; *Передм. до остроз. азбуки* – [Передмова до Острозької азбуки, 1578 р.]. *Титульний аркуш // Українська література XIV–XVI ст.* – К., 1988. – С.199; *Перест.* – *Борецький І. Пересторога з’яло потребная на потомные часы православнымъ христианам*. – Львів, 1605–1606 // *Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на*

Волині і у Львові. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1954; *Поряд. шк. Луцьк – Порядок школьний.* – Луцьк, 1624 // *Пам'ятки братських шкіл на Україні.* – К., 1988. – С. 44–45; *Поряд. шк. Львів – Порядок школьний.* – Львів, 1586 // *Пам'ятки братських шкіл на Україні.* – К., 1988. – С. 38–42; *Прав. школы – Прав школы греко-латино-славенской луцкой артикули.* – 1624 р. // *Пам'ятки братських шкіл на Україні.* – К., 1988. – С. 42–44; *Сак. Вірші – Вѣршѣ на жалостный погребѣ зазного рыцера Петра Конашевича, гетмана войска... Запорозкого. Зложоньи презѣ Инока Касіана Саковича, ректора школь Кіевски(х)...* – К., 1622 // *МІКСВ.* – С. ли-на; *См. Грам.* – *Грамматіки славенскія правільное сунтайма. Потшаніємъ Многогрѣшного Мнїха Мелетія Смотрицкаго.* – Ев'е, 1619 // *Смотрицький Мелетій. Граматика / Підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В.В.Німчука.* – К., 1979.

1. Васильев А.Д. *Историко-культурный аспект динамики слова.* – Красноярск, 1994. – 196 с.
2. Дидик-Меуш Г.М. *Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук.* – Львів, 2001. – 19с.
3. Полюга Л.М. *Українська абстрактна лексика XVI – першої половини XVII ст.* – К.: Наукова думка, 1991. – 239 с.
4. Сабадош И.В. *Формирование ботанической номенклатуры: Автореф. дисс... д-ра філол. наук.* – Ужгород, 1986. – 48 с.

УДК 811.161.2'373.2-112

Василь Денисюк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ФРАЗЕОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ В “ГІСТОРІЇ” Г. ГРАБ'ЯНКИ

© Денисюк В., 2004

У статті проаналізовано різні групи фразеологічних одиниць, що належать до військової терміносистеми української мови XVI–XVIII ст. Багато з досліджуваних фразеологізмів засвідчено вже пам'ятками XII–XIII ст. Основні групи фразеологізмів стосуються понять на позначення початку війни, окремих тактичних воєнних дій та негативних наслідків війни.

In article different groups of phraseological units which belong to military terminology of the Ukrainian language of 16–18th cc. are analysed. Many of researched phraseological units are fixed already in monuments of 12–13th cc. The basic are groups of phraseological units for transfer of concepts of the beginning of the war, separate military actions, the negative consequences of war.

Дослідники сучасної фразеології використовують надбання, які створив і продовжує творити український народ. Це і власне фразеологізми, афористичні вислови, паремійні одиниці тощо. Однак через вихід з активного вжитку багатьох лексем значення окремих фразеологічних одиниць стає завуальованим або майже повністю незрозумілим. Тоді доводиться звертатися до етимологічного екскурсу, який повинна мати у своєму розпорядженні історична фразеологія. В україністиці історична фразеологія не має широкої популярності, через що кількість розвідок у цій галузі поки що обмежується ґрунтовними студіями А.І. Генсьорського, Л.І. Коломієць та поодинокими статтями (напр., М.М. Онишкевича про фразеологію творів І. Вишенського, Л.І. Батюк про фразеологію літопису Самовидця, І. Черевко про фразеологізми з іменниками *Богъ, духъ, душа* в українських пам'ятках XVI–XVII ст. та ін.).

Нашу увагу привернув список літопису Григорія Граб'янки, який починається словами “Гисторія о началѣ проименованія козаковъ, о(т)куду козаки нареченны, о(т) коего племени и рода” (далі – “Гисторія”), виданий у 2001 р. у м. Житомирі. У вступній статті В.М. Мойсієнко робить короткий огляд мовних особливостей пам'ятки, однак про фразеологію “Гисторії” автор зазначає досить лаконічно: “Незважаючи на щільний церковнослов'янський мовний фільтр, у літопис все ж “проникли” не лише окремі народномовні лексеми, а й цілі вирази-приповідки: *ква(р)тѣ по во(р)тѣ* (26), *в роди і роди довѣка* (32 зв.), *в тон час* (9 зв.), *а скаржитися не годитъся* (11 зв.)...” [2, с. 26]. Звичайно, досліджуваний список лише в основному повторює свого попередника – головне джерело для написання, оскільки в ньому також змальовано переважно воєнні події 1648–1654 рр. Проміжок майже у 30 років (а список датовано 1739 р.) дав змогу переписувачу використати більшу кількість джерел і, зрозуміло, народнорозмовного компонента, в чому йому значно програв літопис Г. Граб'янки. Тому завдання нашої статті – проаналізувати засвідчені в пам'ятці фразеологічні одиниці військової терміносфери.

Військова фразеологія як різновид спеціальної фразеології має глибокі коріння, що пов'язано з історією розвитку людського суспільства. Виникнувши і функціонуючи як звичайні для військової сфери словосполучення, ці звороти, потрапляючи в інше конситуативне оточення, сприймалися й поступово усвідомлювалися як щось цілісне, органічне, нерозкладне. Л.І. Коломієць, дослідивши фразеологію